

MORFALOGIK BIRLIKLARNING SINTAKTIK FUNKSIYASI

Baxramova Zuhra

Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi

bolikovazuxra@gmail.com

+998997778870

Annotatsiya. *Ushbu maqolada morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida soʻz turkumlari va grammatik kategoriyalarning gap tuzilishidagi oʻrni hamda ularning sintaktik vazifalari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, morfologiya va sintaksis oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik hamda morfologik vositalarning gap tarkibida grammatik munosabatlarni ifodalashdagi roli tahlil qilinadi.*

Kalit soʻzlar: *morfologiya, sintaksis, morfologik birliklar, sintaktik funksiya, soʻz turkumlari, grammatik kategoriyalar.*

KIRISH

Til tizimi murakkab va koʻp qatlamli tuzilishga ega boʻlib, unda fonetik, morfologik, leksik hamda sintaktik birliklar oʻzaro uzviy bogʻlangan holda faoliyat yuritadi. Til birliklarining mazkur darajalari bir-biridan mustaqil emas, balki oʻzaro integratsiyalashgan holda nutq jarayonida yagona kommunikativ tizimni tashkil etadi. Ayniqsa, morfologik birliklar va sintaktik tuzilmalarning oʻzaro munosabati tilshunoslikda muhim nazariy masalalardan biri hisoblanadi. Morfologiya til birliklarining shakliy tuzilishini, grammatik kategoriyalarini va soʻz yasaliş jarayonlarini oʻrganisa, sintaksis esa soʻzlarning gap tarkibida qanday tartibda va qanday munosabatda birikishini oʻrganadi. Shu sababli morfologik birliklarning sintaktik funksiyasini tahlil qilish til tizimining ichki mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Morfologik birliklar, xususan, soʻz turkumlari, grammatik shakllar va affikslar gap tarkibida muayyan sintaktik vazifani bajaradi. Masalan, otlar koʻpincha ega yoki toʻldiruvchi vazifasida, sifatlar aniqlovchi vazifasida, feʼllar esa kesim vazifasida qoʻllanadi. Biroq real nutq jarayonida morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi doimo bir xil boʻlib qolmaydi. Kontekst, kommunikativ maqsad va stilistik omillar taʼsirida ular turli sintaktik rollarni bajarishi mumkin. Bu esa morfologiya va sintaksis oʻrtasidagi chegaraning nisbatan shartli ekanligini ham koʻrsatadi. Zamonaviy tilshunoslikda morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi masalasi funksional grammatika, kognitiv tilshunoslik hamda diskurs tahlili doirasida keng oʻrganilmoqda. Bu yondashuvlarda til birliklari nafaqat grammatik shakl sifatida, balki nutq jarayonida maʼno va kommunikativ vazifani ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, turli tillarni qiyosiy oʻrganish jarayonida ham morfologik birliklarning sintaktik vazifasi muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi, chunki har bir til oʻzining grammatik tizimi orqali sintaktik munosabatlarni turlicha ifodalaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi tilshunoslikda muhim nazariy masalalardan biri sifatida ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotchilar morfologiya va sintaksis o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni til tizimining muhim xususiyati sifatida baholaydilar. Xususan, V.V. Vinogradov so'z turkumlarini faqat morfologik belgilar orqali emas, balki ularning gap tarkibidagi sintaktik vazifalari orqali ham tavsiflash zarurligini ta'kidlaydi²⁴. Uning fikricha, morfologik birliklar nutq jarayonida turli sintaktik munosabatlarni ifodalashda faol ishtirok etadi. Shuningdek, A.A. Shaxmatov sintaksisni o'rganishda so'z shakllari va grammatik kategoriyalarning muhim rol o'ynashini qayd etib, morfologik birliklar gap tarkibida muayyan sintaktik funksiyani bajarishini ko'rsatadi²⁵. O'zbek tilshunosligida ham ushbu masala e'tibordan chetda qolmagan. A. G'ulomov o'zbek tilining grammatik tizimini tahlil qilish jarayonida so'z turkumlarining sintaktik vazifalari tilning tuzilishini tushunishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi²⁶. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda esa morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi funksional grammatika nuqtai nazaridan ham o'rganilmoqda. M.A.K. Halliday til birliklari, jumladan morfologik shakllar, nutqda ma'lum semantik va kommunikativ vazifalarni bajarishini ta'kidlaydi²⁷. Bu yondashuv morfologiya va sintaksis o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda morfologik birliklarning sintaktik funksiyasini aniqlash va tahlil qilish maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, nazariy tahlil metodi asosida morfologiya va sintaksisga oid ilmiy manbalar o'rganildi va umumlashtirildi. Shuningdek, tavsifiy (deskriptiv) metod yordamida turli morfologik birliklarning gap tarkibidagi sintaktik vazifalari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil metodidan ham foydalanilib, turli grammatik shakllarning sintaktik funksiyalari o'zaro solishtirildi. Bundan tashqari, kontekstual tahlil metodi orqali morfologik birliklarning real nutq jarayonidagi qo'llanishi va ularning gap tuzilishidagi funksional roli aniqlab berildi. Ushbu metodlar majmuasi tadqiqot mavzusini har tomonlama o'rganish va ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Til tizimida morfologiya va sintaksis o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Morfologiya so'zlarning grammatik shakllari, so'z turkumlari hamda grammatik kategoriyalarni o'rganadi, sintaksis esa ushbu birliklarning gap tarkibida qanday munosabatda qo'llanishini tahlil qiladi. Shu sababli morfologik birliklarning sintaktik funksiyasini o'rganish tilning grammatik tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi. Tilshunos olimlarning ta'kidlashicha, morfologik shakllar gap tuzilishini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi²⁸. Morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi, avvalo, so'z

²⁴ Vinogradov V.V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – Moskva: Nauka, 1972

²⁵ Shaxmatov A.A. Sintaksis russkogo yazyka. – Moskva: URSS, 2001

²⁶ G'ulomov A. O'zbek tilining grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1965

²⁷ Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 2014

²⁸ Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008

turkumlari orqali namoyon bo'ladi. Masalan, ot turkumi gap tarkibida ko'pincha ega yoki to'ldiruvchi vazifasida keladi. Misol uchun: Talaba kitob o'qiyapti. Ushbu gapda talaba so'zi ega vazifasini, kitob so'zi esa to'ldiruvchi vazifasini bajaradi. Bu holat morfologik birliklarning gap tarkibida aniq sintaktik rolga ega ekanligini ko'rsatadi. V.V. Vinogradovning ta'kidlashicha, so'z turkumlari faqat morfologik xususiyatlari bilan emas, balki ularning sintaktik funksiyalari orqali ham tavsiflanadi²⁹.

Sifat turkumiga mansub birliklar esa ko'pincha aniqlovchi vazifasida qo'llanadi. Masalan: Chiroyli gul bog'da ochildi. Ushbu gapda chiroyli sifati gul otini aniqlab, aniqlovchi vazifasini bajarmoqda. Ayrim hollarda sifatlarning kesim tarkibida ham kelishi mumkin. Masalan: Bugun havo sovuq. Bu gapda sovuq so'zi kesim vazifasini bajarib, gapning mazmunini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Bu esa morfologik birliklarning sintaktik vazifasi kontekstga qarab o'zgarishi mumkinligini ko'rsatadi³⁰. Fe'l turkumi esa gapning asosiy grammatik markazi hisoblanadi. Fe'llar odatda kesim vazifasida kelib, gapdagi harakat yoki holatni bildiradi. Masalan: Bolalar bog'da o'ynayapti. Ushbu gapda o'ynayapti fe'li kesim vazifasini bajarib, gapning asosiy mazmunini ifodalaydi. Shaxmatovning fikriga ko'ra, fe'l gapning markaziy elementi bo'lib, gapdagi boshqa birliklar ko'pincha fe'l bilan grammatik jihatdan bog'lanadi³¹.

Morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi grammatik kategoriyalar orqali ham namoyon bo'ladi. Masalan, kelishik kategoriyasi otlarning gapdagi vazifasini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Masalan: O'qituvchi talabaga savol berdi. Ushbu gapda talabaga so'zidagi jo'nalish kelishigi qo'shimchasi so'zning sintaktik vazifasini aniqlab bermoqda. Bu holat morfologik vositalar sintaktik munosabatlarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi³². Shuningdek, egalik qo'shimchalari ham sintaktik munosabatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Masalan: Mening kitobim stol ustida turibdi. Ushbu gapda kitobim so'zidagi egalik qo'shimchasi predmetning egasini bildiradi va gapning umumiy mazmunini aniqlashtiradi. Tilshunos olimlarning fikricha, bunday morfologik vositalar sintaktik munosabatlarning aniq ifodalanishiga xizmat qiladi³³.

Zamonaviy tilshunoslikda morfologik birliklarning sintaktik funksiyasi funksional yondashuv asosida ham o'rganilmoqda. Bu yondashuvga ko'ra, grammatik shakllar nutq jarayonida ma'lum kommunikativ vazifani bajaradi. Hallidayning funksional grammatika nazariyasida grammatik birliklar nutqdagi ma'no va kommunikativ vazifani ifodalovchi muhim vosita sifatida talqin qilinadi³⁴. Bundan tashqari, tilshunoslar morfologik birliklar va sintaktik tuzilma o'rtasidagi aloqani tilning umumiy grammatik tizimi bilan bog'liq holda o'rganadilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, morfologik vositalar gap tarkibida grammatik

²⁹ Vinogradov V.V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – Moskva: Nauka, 1972

³⁰ Quirk R., Greenbaum S. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985

³¹ Shaxmatov A.A. Sintaksis russkogo yazyka. – Moskva: URSS, 2001

³² Payne T. Describing Morphosyntax. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997

³³ G'ulomov A. O'zbek tilining grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1965

³⁴ Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 2014

munosabatlarni aniqlash, soʻzlar oʻrtasidagi bogʻlanishni ifodalash hamda nutqning mazmunini aniqlashtirishda muhim rol oʻynaydi³⁵.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, morfologik birliklar gap tuzilishida muhim sintaktik vazifani bajaradi va ular orqali soʻzlar oʻrtasidagi grammatik munosabatlar ifodalanadi. Soʻz turkumlari hamda grammatik kategoriyalar gap tarkibida ega, kesim, aniqlovchi va toʻldiruvchi kabi turli sintaktik funksiyalarni bajarib, nutqning grammatik va mazmuniy yaxlitligini taʼminlaydi. Shuningdek, morfologik vositalar sintaktik munosabatlarni aniqlashtirishda ham muhim rol oʻynaydi. Shu bois morfologiya va sintaksis oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlik til tizimining muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Morfologik birliklarning sintaktik funksiyasini oʻrganish esa tilning grammatik tuzilishini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008.
2. Gʻulomov A. Oʻzbek tilining grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1965.
3. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Arnold, 2014.
4. Mahmudov N. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2010.
5. Payne T. Describing Morphosyntax. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
6. Quirk R., Greenbaum S. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - Москва: УРСС, 2001.
8. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. - Москва: Наука, 1972.

³⁵ Mahmudov N. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2010.